

NYELVTUDOMÁNY

SZÓSZEMANTIKA: EGY ELMÉLET VAGY TÖBB ELMÉLET?

BIBOK KÁROLY

A címben feltett kérdésre kétféle válasz adható. Az egyik triviálisnak tűnik. Ugyanis ha áttekintjük a szavak (lexémák) szemantikai, azaz konvencionális, nem a beszédszituációban megjelenő, jelentésére irányuló kutatásokat, azonnal több elmélettel találjuk magunkat szembe (pl. Kiefer 1989). Ebben az esetben viszont a címbeli kérdés mögött tulajdonképpen a következő probléma rejtőzik. Hogyan viszonyulnak egymáshoz a szóban forgó koncepciók: feltétlenül kizárják-e egymást, vagy csak látszólagos, valami módon feloldható szembenállásról kell beszélni? Az ilyen átfogalmazás azonban olyan helyzetet teremt, amelyben már korántsem egyértelmű a válasz. E vonatkozásban Kiefer (1989, 270–271) csak annyit jegyez meg az általa röviden bemutatott és jellemzett (Bierwisch-féle) konceptuális, kognitív és prototípus-szemantikáról, hogy – közös vonásaik (pl. a szemantikai jegyekkel történő jelentésleírásnak korlátozott jelentőséget tulajdonító vagy azt teljesen el is utasító álláspont) mellett – mindhárom elméletnek „külön vadászterülete” van és emiatt nem könnyű őket összehasonlítani.

Jelen dolgozatnak az a célja, hogy – túllépve a Kiefer általi ismertetésen és értékelésen – némileg hozzájáruljon a fentebb jelzett bonyolult helyzet tisztázásához és egy plauzibilisnek tetsző választ fogalmazzon meg az újabban felbukkant szójelentéstani irányzatok alkalmazási feltételeit és lehetőségeit illetően, valamint az egyes elképzelések egymáshoz való viszonyát illetően. Ezért a dolgozat első fejezetében sorra veszem a szójelentés leírásának rivális elméleteit. Először megvizsgálom röviden a hagyományos komponens elemzést. A jelentést szükséges és elégséges feltételek formájában megfogalmazó dekompozíció hamarosan megoldhatatlan kérdésekbe ütközött, amelyekre a prototípus-szemantika vélte megtalálni a helyes választ. De a kategóriák prototípusos elrendezését hangsúlyozó javaslat sem eredményezett minden szempontból megnyugtató megoldást. Ezek után jutunk el annak felismeréséhez, hogy a jelentés – mind egy szójelentést, mind a szójelentések összességét tekintve – nem reprezentálható egységesen, egyetlen elméleti keretben. Természetesen még ezen a ponton is többféle lehetőséggel állunk szemben, amelyek bemutatása és mérlegelése vezet a

dolgozat második fejezetében javasolt, a szavaknak jelentésük ábrázolása szerinti tipológiájához. Majd ennek fényében a harmadik fejezetben újból számba veszem a komponenses elemzés lehetőségeit.

1. A szójelentés felbontása

1.1. A lexikai dekompozíció¹ alapkérdése az elemzés által nyert jelentéselemek jellegére vonatkozik. A már a strukturális szemantikában is használt és a generatív grammatikában Katz és Fodor (1963) cikke révén egy nyelvelmélet részévé vált komponenses analízis olyan felbontásra törekedett, amely a szójelentés végső összetevőit² és egyúttal szükséges és elégséges (definíciós) feltételeit állapítja meg. Mivel a mondat jelentését a logikából ismert módon az igazságfeltételek útján írták le, a szójelentések rögzítésére a természetes nyelvnek megfelelően módosított predikátumkalkulus szolgált (vö. pl. Bierwisch 1971). A jelentéselemeket e metanyelv tovább nem bontható, atomi predikátumaiként kezelték, amelyekhez argumentumokat rendeltek. A predikátumok és argumentumaik a logikai zárójelzés segítségével meghatározott és formális módon kapcsolódnak egymáshoz. Lássunk erre néhány példát! A *férfi*, *nő*, *apa*, *anya* főnevek jelentését az (1)–(4); a *megöl*, *ad*, *elvesz* igék jelentését az (5)–(7) tartalmazza (vö. Bierwisch 1970). (Konvenció szerint nagybetűvel jelölöm a szemantikai komponenseket).

¹ Mint azt legújában Jackendoff (1989) megmutatta, a szójelentést elemezhetetlen egységnek tekintő, az ún. jelentésposztulátumokon alapuló elképzeléssel (Fodor és mtsai 1980) szemben a lexémák jelentésének alkotórészekre bontása egyértelmű előnyökkel jár nemcsak a szavak közötti jelentésviszonyok kezelésében, hanem a fogalmi kreativitásnak, azaz a potenciálisan végtelen sok fogalom megalkotásának és a fogalmak elsajátításának a megmagyarázásában is.

Gergely és Bever (1985) szerint a dekompozíciós szemantikaelméletet gyermeknyelvi vizsgálatok szintén indokolják. Tehát a szemantikai atomok pszichológiailag is relevánsak. A szerzők ugyanakkor olyan kísérleti eredményekről számolnak be, amelyek bizonyítják, hogy hamisak Fodor és mtsai (1980) kiinduló feltevései.

² Katz és Fodor (1963) kétféle végső összetevőt használt: a szemantikai jelölőket (semantic marker), amelyek a jelentés szisztematizálható részét ábrázolták, valamint a megkülönböztetőket (distinguisher), amelyek az adott lexikai egység jelentésének egyedi, individuális vonásait fejezték ki. Mivel elméletileg nem volt megalapozott a szemantikai jelölők és a megkülönböztetők különválasztása (Bierwisch 1971, 410; Kiefer 1970, 116–117), az atomi jelentésösszetevőket egységesen szemantikai komponenseknek nevezhetjük. Különbséget kell azonban tenni szemantikai jegy és szemantikai komponens között (Lyons 1977, 323). Az előbbi sohasem szerepel egy jelentés szótári jellemzésében, hanem csak az utóbbi, amely tulajdonképpen nem más, mint a jegy specifikált változata.

- (1) ÉLŐLÉNY (x) & EMBERI (x) & HÍMNEMŰ (x) & FELNŐTT (x)
- (2) ÉLŐLÉNY (x) & EMBERI (x) & -HÍMNEMŰ (x) & FELNŐTT (x)
- (3) SZÜLŐ (x, y) & HÍMNEMŰ (x)
- (4) SZÜLŐ (x, y) & - HÍMNEMŰ (x)
- (5) OKOZ (x, VÁLIK (y, -ÉLŐ (y)))
- (6) OKOZ (x, BIRTOKOL (y, z))
- (7) BIRTOKOL (z, y) & OKOZ (x, BIRTOKOL (x, y))

Felmerül azonban a kérdés: hogyan írható le, vagy egyáltalán leírható-e, komponensek segítségével az ún. enciklopédikus szavak jelentése (*madár, veréb, liba, kacska, macska, kutya, egér, mezei egér, bútor, asztal, szék, íróasztal, karosszék* stb.)? Ha a *veréb* és a *kacska* jelentése közötti különbséget akarnánk ilyen módon elemezni, a komponensek potenciálisan végtelen számosságú halmazához jutnánk, mert mindaz szerepelne a definíciókban, amit mindennapi ismereteink alapján tudunk róluk. Újabb problémaként vetődik fel: szükséges feltétel-e az, hogy a veréb tud repülni? Egy törött szárnyú verébről ez nem állítható. Mi a helyzet a kacsával: tud repülni? S egy nagyon ügyes, idomított kacska? Hasonló nehézségekkel találjuk szembe magunkat a *madár* jelentését vizsgálva. Úgy tűnik, az egyedüli szükséges feltétel kimerül az ÁLLAT komponens megadásában. Hogyan folytassuk az elemzést? Ebben a vonatkozásban jelentősnek tűnik az E. Rosch és munkatársai által kidolgozott prototípus-szemantika (vö. Rosch 1978).

1.2. A prototípus-szemantika (PSZ) azon az elképzelésen alapul, hogy a fogalmaknak (kategóriáknak) belső struktúrájuk van abban az értelemben, hogy azok a legtipikusabb esettel/esetekkel jellemezhetők és a központi eleme(ke)t, azaz a prototípust a periférikus tagok veszik körül. A kategóriába tartozás tehát nem „igen-nem” kérdése, hanem valami többé vagy kevésbé tartozik az adott fogalom extenziójába. A kísérletek többek között megmutatták, hogy 1. a tipikusnak ítélt tagokat könnyebben soroljuk be az adott kategóriába, mint a nem tipikusakat; 2. elsősorban a tipikus egyedeket nevezzük meg, amikor a kategória tagjairól kérdeznek bennünket. A félreértéseket tisztázandó Rosch (1978, 36) még azt is hangsúlyozza, hogy a prototípusos jelleg sem lehet „igen-nem” kérdése.

1.2.1. Vegyük először példaként a *madár* szót! A *madár* jelentése ebben az elméleti keretben megadható a Jackendoff-féle (1983, 121) tipikalitási feltételekkel, vagyis azokkal a feltételekkel, amelyek a tipikus madarat, a madár kategóriájának prototípusát jellemzik. Ezek között ilyenek szerepelnek: testét tollazat borítja; csőre van; szárnya van, amelynek segítségével tud repülni; tud tojást tojni; a tipikus alakra vonatkozó kijelentés; stb. A veréb rendelkezik mindezekkel a tulajdonságokkal, tehát tipikus madár. Azt mondhatjuk, a veréb a madár kategória prototípusának (egyik) tagja. (Természetesen, a verébről mint típusról állítjuk ezt, ugyanis a verebek halmazának egy egyedére nem feltétlenül igaz, hogy tud repülni. Lehet, hogy valamilyen

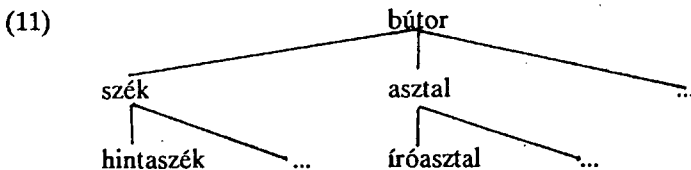
betegség miatt ez nem jellemző egy verébre mint a típus egy példányára.) A tyúk, a kacska kevésbé tud repülni. Ezek kevésbé tipikus madarak. A pelikán, a strucc, a pingvin – ahol egy vagy több tipikalitási feltétel nem is teljesül – zárja a prototipikalitási hierarchiát. Megjegyezhetjük, hogy a tipikalitási feltételek maguk is rendezettek. Nagyon erős feltételnek tűnik a repülni tudás. A denevért, jóllehet nem madár, e tulajdonsága révén a mindennapi ismeret tekintheti a madarak legkevésbé prototipikus tagjának.

A kategóriák prototípusos elrendezésére megemlítem még a következő példákat.

- (8) bútor: szék, asztal, szekrény, ágy ... virágtartó, zongora (vö. Kiefer 1989, 263)
- (9) gyümölcs: alma, körte, barack, szilva ... banán, ananász, füge
- (10) közlekedési eszköz: autó, vonat, autóbusz, villamos ... bicikli, ló, síléc (a (9)–(10)-re vö. Pulman 1983, 86)

Látható, hogy kevés olyan tulajdonság van (ha van egyáltalán), amely egy adott kategória minden tagjára jellemző lenne. A hierarchiában szomszédos elemek azonban rendelkeznek közös vonásokkal. Ugyanúgy, ahogy egy család tagjai, akiknek nincs talán egyetlen közös ismertetőjegyük sem, de mindegyik családtag hasonlít a másokra egy-egy tulajdonságában. Eszerint egy kategória elemei a Wittgenstein által megfigyelt és a *játék* (mint cselekvés) szó példáján bemutatott családi hasonlóság (family resemblance) viszonyában állnak egymással (vö. Jackendoff 1983, 121; Pulman 1983, 91–93; Kiefer 1989, 263).

Szóljunk most a fentebbi szavak (*madár, bútor, gyümölcs, közlekedési eszköz,*) hiponimáiról! Ezeknek a jelentése is leírható tipikalitási feltételekkel, tehát mint kategóriák központi, átmeneti és periférikus elemekből tevődnek össze. Ugyanilyen belső struktúrával rendelkezhetnek – erről Rosch (1978) külön nem szól – a még alsóbb szintű fogalmak. Így a bútor kategóriájának esetében a következő vertikális hierarchiát kapjuk.

Ahogy a kategóriákon belül (bármelyik szinten) bizonyos tagok jobban képviselik az adott kategóriát és mások kevésbé, a (11) alatti taxonómiában a középső szint az, amelyik a leginformatívabb, mert a fölötte álló kategória csak néhány közös tulajdon-

sággal (ha van egyáltalán ilyen) bír, az ugyanazon középső szintű kategória alá tartozó kategóriák pedig jórészt megegyeznek tipikalitási feltételeikben. Ezért a középső szinten elhelyezkedő kategóriákat alapkategóriáknak hívjuk. Fölöttük a fölérendelt, alattuk az alárendelt kategóriák foglalnak helyet.

A kategóriák horizontális és vertikális szerkezetét, amely kultúránként változhat is, Rosch (1978, 28) a kognitív gazdaságosság elvével magyarázza. Ez egyrészt azt jelenti, hogy a kategóriákat úgy alkotjuk meg, hogy azok maximálisan informatívak legyenek, azaz minél több információt nyújtsanak minél kevesebb kognitív erőfeszítés árán (a célszerűség határain belül). Másrészt: a kategóriák prototípusai azon tagok, amelyek a legtöbb tulajdonságban osztoznak ugyanannak a kategóriának a többi elemével és amelyek a legkevesebb tulajdonságot osztják az adott kategóriával kontrasztban álló kategóriák képviselőivel. A kognitív ökonómia elvét azonban korlátoznunk kell a világ észlelt struktúrájára vonatkozó elvvel (Rosch 1978, 29), amely szerint a világ nem olyan, hogy egy ismertetőjegy egyenlő valószínűséggel fordulna elő bármelyik másikkal együtt, hanem a világ struktúrált, a tulajdonságok együtt-szereplése nem véletlenszerű. Az adott kategóriát a többitől megkülönböztető vonások, amelyek – mint fentebb láttuk – nem tekinthetők szükséges és elégséges, hanem csupán tipikalitási feltételeknek, nem esetlegesen kapcsolódnak össze: valaminek, aminek tolla van, valószínűleg van szárnya is. A kategóriákat úgy alakítjuk ki, hogy tükrözzék ezeket a megfeleléseket. Ha egyszer valamit a kategóriába tartozónak ítéltünk, akkor ezáltal egypár tulajdonsága (nagy valószínűséggel) előre megjósolható. A prototípus éppen abban különbözik a kategória más tagjaitól, hogy a kategória jellemzőinek összességéből több jelezhető előre, mint a periférikus tagok esetében.

1.2.2. Eddigi példáinkban mindenütt főnevek szerepeltek, de a szakirodalomban olyan leírásokat is találhatunk, amikor igékre (és igékből képzett főnevekre) fogalmaztak meg prototipikalitási feltételeket. Coleman és Kay (1981) a *lie* (*hazudik, hazugság*) szót elemezte a PSZ keretében, amelynek a jelentésével kapcsolatban a (12)-beli feltételeket vizsgálták meg a szerzők, de – amint megjegyzik (i. m. 43) – esetleg más ilyen jellegű feltételek is előfordulhatnak.

- (12) (a) A beszélő hamis dolgot állít.
 (b) A beszélő hiszi, hogy az, amit állít, nem igaz.
 (c) A beszélő azért mondja azt, amit mond, hogy megtévessze kommunikációs partnerét.

A prototipikus hazugságnál mindhárom feltétel teljesül. Az udvariasságból elkövetett hazugság esetében viszont a (c) feltétel hiányzik. Sőt, több kísérleti alany azokat a szituációkat szintén hazugságnak nevezte meg, ahol a három kikötésből csak egy (bármelyik) volt jelen, de legalább egy mindig teljesült. Ezek alapján tehát a hazugságnak ugyanúgy vannak fokozatai, mint a madárságnak. A (12) (a)–(c) feltételek rendezett-

ségére vonatkozóan pedig Coleman és Kay azt állapították meg, hogy a *lie* legfontosabb tulajdonsága a (b), kevésbé fontos a (c), legkevésbé fontos az (a). A szerzők elemzéséhez azonban hozzá kell tennünk kiegészítésként, hogy a *hazudik* rendelkezik egy szükséges feltétellel is. Nevezetesen, ez az ige minden esetben egy információközlő szituációt nevez meg.

Jackendoff (1983, 150–151) a *see (lát)* igét vizsgálva, két tipikalitási feltételt nevez meg.

- (13) (a) X pillantása y-ra esik.
(b) X vizuális úton tudomást szerez y-ról.

A prototipikus látásnál mindkét feltétel fennáll. Vö.:

- (14) Pista látja Jóskát.

Ha nem akarjuk azt mondani, hogy a (14) típusú mondatok többjelentésűek, akkor a (14)-et, amelyben nincs az alapesettel ellentétes információ, prototipikus látásként kell interpretálnunk. További, kiegészítő információk birtokában azonban a (13) (a) és (b) közül az egyik feltétel teljesülése is elégséges ahhoz, hogy az adott eseményt a *lát* igével nevezzük meg. A (15) (a) esetében csak az (a), a (15) (b) esetében csak a (b) kikötés érvényes.

- (15) (a) Már ezerszer látnom kellett, mert mindennap eljövök mellette, de sohasem vettem észre.
(b) A beteg félrebeszélte és lázalmában gyakran anyját látta maga előtt.

A (13)-beli feltételek szükségességét a (15) és egy újabb példa, a (16) összevetése is mutatja.

- (16) Biztos ránéztem már ezerszer is, mert mindennap találkozunk, de még sohasem láttam ezt a feliratot a pulóvereden.

Ugyanis ha nem adnánk meg két különálló feltételt a *lát* számára, akkor a (16)-beli *lát* jelentése ellentmondásban lenne a (15) (a)-ban szereplő *lát* jelentésével. A (13) megléte miatt azonban nem kell erre gondolnunk, mert a (15) (a)-ban csak arról van szó, hogy x pillantása y-ra esett, de x nem szerzett tudomást y-ról; és a (16) szintén éppen ezt fejezi ki. A (15) (a)-ban a *lát* a (13) (a)-val azonos, a (16)-ban pedig a *lát* tagadása

a (13) (b)-re vonatkozik. (A (16)-ban a *lát* azért nem helyettesíthető az *észrevesz-szel*, mert az utóbbi nemcsak vizuális csatornára utal.)

Amennyiben elfogadjuk, hogy a két tipikalitási feltétel együtt vagy külön-külön való szereplése mindenkor elegendő a *lát* ige használatához, a következőket kell megállapítanunk: A (13) (a)–(b) feltételek nem tarthatók ugyanolyan értelemben tipikalitási feltételeknek, mint például a *madár*, a *bútor* vagy a *hazudik* szavakéi. Először is a (13) (a)–(b) kimerítően felsorolja azokat a feltételeket, amelyek egyáltalában szóba jöhetnek a *lát* jelentésének definiálásakor. Ezért ha az (a)–(b)-t nem is mondhatjuk szükséges és elégséges feltételeknek, teljes joggal tekinthetjük azokat az összes lehetséges elégséges feltétel halmazának. (A továbbiakban éppen ezért csak a *madár*-ral, a *bútor*-ral, ill. a *hazudik*-kal kapcsolatban beszélek tipikalitási feltételekről.) Másodszor, az (a)–(b) feltételek együttes és egyenkénti megléte összességében teljesen elegendő a *lát* terjedelmének (extenziójának) a meghatározásához. A *madár* jelentése tipikalitási feltételeinek (és a szükséges feltételt megfogalmazó ÁLLAT komponensnek) a fennállásakor nem jutunk el a kategória extenziójához, mert a legjellemzőbb tulajdonságok csupán a prototipikus madarat jelölik ki. Ugyanis egy madár nem attól madár, hogy a rávonatkozó tipikalitási feltételek – a prototipikusságtól függően – különböző összetételben és különböző mértékben teljesülnek. Az összes feltétel egyidejű hiánya nem vezet egy madár madárságának a megszűnéséhez (vö. Putnam 1975). Nyilvánvalóan az érvelésnek az a része, hogy az összes tipikalitási feltétel egyidejű hiánya nem jár a kategória elvesztésével, a *bútor* és a *hazudik* szavakra nem igaz. Ez afelé mutat, hogy a *madár* és a *bútor*, ill. a *hazudik* szavak jelentése sem adható meg teljesen egyformán. (Erről a különbségről később szólok.) De az nem vonható kétségbe, hogy mindkét esetben szerepelnek tipikalitási feltételek, amelyek lényegileg térnek el a *lát* jelentésfeltételeitől. A fentiekből következően a *lát* esetében a (13) (a)–(b)-beli kikötéseknek a megengedő vagy kötőszóval³ történő összekapcsolása olyan definíciót biztosít, amely kijelöli a fogalom terjedelmét.

Az igék jelentésének a PSZ segítségével történő leírásánál figyelmet érdemelnek még Pulman (1983, 107–132) kísérleteken alapuló vizsgálatai. Ezek szintén azt mutatták, hogy az igei alapkategória számára is létezik olyan tag, amely jobb képviselője, azaz prototípusa az adott kategóriának. Például: a *kill* (megöl) alapkategóriának jobb képviselője a *murder* (meggyilkol), mint – fokozatosan haladva a legperiférikusabb elem felé – az *assassinate* (orvul megöl, merényletet követ el), az *execute* (kivégez), a *massacre* (lemészárol, halomra öl), a *sacrifice* (feláldoz) és a *commit*

³ A megengedő jelző arra utal, hogy a kötőszó nem zárja ki a kijelentések együttes igazságát, szemben a kizáró értelmű vagy-gyal (Ruzsa 1984, 25. 31). Az utóbbit magukban foglaló proposíciók csak akkor igazak, ha a tagok igazságértéke különböző. – A megengedő vagy használatának jelzésére alkalmazhatjuk az *és*/vagy kötőszópárt.

suicide (öngyilkosságot követ el). Pulman szerint azonban a prototipikusság itt nem magyarázható meg a családi hasonlósággal. Ebben az esetben a prototipikus ítéletek inkább az alapkategória és a tagjai közötti szemantikai hasonlóságról alkotott ítéletek, mintsem egy alapkategóriának a prototipikus egyede és a többi egyede között fennálló családi hasonlóságról alkotott ítéletek. A legtipikusabb elem az, amelyik az összes elem közül legközelebb áll magához a vizsgált kategóriához, vagy – más szavakkal – amelyikhez a legkevesebb szemantikai modifikációval jutunk el a kategórianévtől: a *megöl* jelentéséhez kevesebb szemantikai elemet kell hozzáadni, hogy a *meggyilkol* jelentését megkapjuk, mint például a *kivégez* esetében.⁴

1.3. Amint látható, a PSZ szerint a kategóriába tartozás nem „igen–nem”, hanem „többé–kevésbé” kérdése, azaz fokozatos. E probléma formális kezelésére az elmosódott határu halmazok elmélete (fuzzy set theory) használható, amelyben a sztenderd halmazelmélettel szemben egy halmaz elemeihez nem az 1, hanem 0 és 1 közötti számok rendelődnek. A prototípus az az elem, amely 1-hez közeli értékkel rendelkezik. A többi elem 0 és 1 közé eső értéke azt tükrözi, hogy a kategória tagjai milyen mértékben hasonlók a prototípushoz. Ennek a felfogásnak azonban nem kívánt következményei vannak. Osherson és Smith (1981) érvelésének megfelelően a PSZ ilyen formában nem teszi lehetővé, hogy az intuíciónk által elvárt módon adjunk számot a fogalmak összekapcsolódásáról, kompozicionalitásáról. Az olyan fogalomkombinációk, mint például a 'pet fish' ('kedvenc hal'), nem azokkal a prototipikalitási értékekkel bírnak, amelyeket az összetevők alapján előre jeleznénk. Egy guppi nem igazán prototipikus hal és nem is központi tagja a kedvenc entitások kategóriájának, amelynek a prototípusába macskák, kutyák, papagájok stb. tartozhatnak. De intuíciónk szerint eléggé jó képviselője a kedvenc halaknak. Kissé formálisabban így fogalmazhatnánk: A és B halmaz metszetébe azok az elemek tartoznak, amelyek mindkét halmaznak elemei. Egy, a két halmaz metszetébe tartozó elem értéke pedig a szóban forgó két halmazba tartozási érték közül a kisebb értékkel egyenlő. A hagyományos halmazelméletben – ha nem üres metszetről van szó – a két érték mindig egyformán 1.

⁴ Jackendoff (1983, 121) a tipikalitási feltételektől megkülönbözteti a centralitási feltételeket, amelyek egy központi, fokális értéket határoznak meg valamely folytonosan változó tulajdonság számára, például a színnevek esetében. – Érdeemes még megemlíteni, hogy nemcsak külön-külön, hanem együttesen is előfordulhatnak a tipikalitási és centralitási feltételek. Megfigyelhetjük ezt a *pohár* jelentésével kapcsolatban. A jelentésábrázolásban az alakra, az anyagra és a funkcióra vonatkozó jellemzés nyilvánvalóan tipikalitási feltételeket igényel. Ami pedig a prototipikus pohár méretét illeti, azt mondhatjuk, hogy – egyrészt – a magasságának nagyobbnak kell lennie a szélességénél és, másrészt, van egy átlagmérete, ami alapján a kisebb edények közé tartozik. Mármost a magasság és a szélesség aránya, valamint az átlagméret központi értékeként viselkednek, amelyekről valamelyest eltérhetünk, de nem szüntethetjük meg azokat. Itt tehát centralitási feltételekkel van dolgunk. L. még: Labov 1983; Kiefer 1989, 264.

Ezért a metszetbe tartozás értéke is 1. „Életlen” halmazoknál a metszetbe tartozás értékét a két, 0 és 1 közé eső halmazba tartozási érték kisebb értéke adja. Így minden olyan esetben, amikor egy tárgy tipikusabb az összetett fogalmat, mint az összetevő fogalmakat tekintve, fellép az az ellentmondás, amelyet a 'kedvenc hal' példájánál megfigyelhettünk. Nevezetesen, azt az intuíciónknak megfelelő tényt, hogy külön-külön az összetevőknek nem prototipikus képviselője lehet prototípusa az összetett fogalomnak, az életlen halmazok elméletével összekapcsolt PSZ nem tudja előre jelezni. (Hasonló módon helytelen predikciókat kapunk az inklúzió igazságfeltételeire vonatkozóan is (részletesen I. Osherson – Smith 1981)).

Természetesen, itt nem csupán arról van szó, hogy az elmosódott határú halmazok elméletéből adódnának a problémák. Az alapvető baj abból származik, hogy a PSZ a kategóriába tartozást a „többé – kevésbé” kérdésévé változtatja. Ezzel nem akarom azt állítani, hogy a kategóriába sorolásnak nincsenek vitás, nehéz esetei. Jackendoff (1983, 255. o. 6. jegyzet) egyik idevágó példája: a paradicsomot gyümölcsnek vagy zöldségnek tekintjük? De azt mégsem mondhatjuk, hogy a pingvin 71%-ban madár és 29%-ban pedig valami más (vö. i. m. 116). Jackendoff (1983, 140) szellemében az alábbi megoldást javasolhatjuk. Azok az esetek, amelyek a kategóriába tartozás összes vagy legtöbb tipikalitási és/vagy centralitási feltételét kielégítik, állandó és stabil elemzéssel rendelkeznek. Azok viszont, amelyeknél több feltétel hiányzik, kevésbé stabil elemzést kapnak. Úgy tűnik, ezzel nem szűnik meg minden probléma. Mit kezdjünk azokkal a kísérleti eredményekkel, amelyek azt bizonyítják, hogy prototipikalitási hatások olyankor is fellépnek, amikor azokat egyáltalában nem várjuk? Armstrong és mtsai (1983) olyan szavakat vizsgáltak, amelyek jól definiáltak (pl. a *páratlan szám terminus technicus*). Ezekben az esetekben nem kellett volna a kísérleti alanyok válaszáinak prototipikalitási hatásokat mutatniuk. Mégis nem minden páratlan számot ítélték egyformán tipikusnak. Ugyanígy nem várnánk ilyen jellemzést a *férfi, nő, apa, anya, nagypapa, nagymama* stb. szavaknál. Hiszen ezek mind (eléggé) jól meghatározott kategóriák: az első négy szó jelentését I. az (1)–(4)-ben, az utolsó kettőé – a (3)-at és a (4)-et megfelelően kiegészítve – megadható a (17)-tel és a (18)-cal.

(17) SZÜLŐ (x, y) & SZÜLŐ (y, z) & HÍMNEMŰ (x)

(18) SZÜLŐ (x, y) & SZÜLŐ (y, z) & -HÍMNEMŰ (x)

Ezekkel a szavakkal kapcsolatban azonban megjelennek prototipikus vonások is. A fentebbi szavak közül álljon itt példaként a *nő* és a *nagymama* prototípusos ábrázolása. A PSZ szerint a *nő* jelentésében például a testalakra, a hajhosszúságra, a hangmagasságra vonatkozó tipikalitási feltételeknek kell szerepelniük (vö. Osherson – Smith 1981, 57). A *nagymama* szó jelentése a (19)-beli tipikalitási feltételekkel jellemezhető (vö. Armstrong és mtsai 1983, 292–294).

- (19) (a) kedves, idősebb hölgy,
 (b) akinek ősz haja, ráncos bőre és csillogó szeme van,
 (c) aki tyúkhúslevest talál fel stb.

Osherson és Smith (1981, 57), valamint Armstrong és mtsai (1983, 291–295) javaslatait alapul véve a probléma úgy oldható meg, ha feltételezzük, hogy a fogalmak kettős reprezentációval rendelkeznek. Nevezetesen, különbséget kell tennünk a fogalom magja és azonosítási jellemzői között. Az előbbi a fogalom azon aspektusait érinti, amelyek a definíciója és a más fogalmakkal való összekapcsolása szempontjából relevánsak. Az utóbbiakat pedig az a heurisztikus jellegű információ, perceptuális és funkcionális tulajdonságok olyan elnagyolt listája képezi, amely a kognitív feldolgozás folyamatait (a gyors kategóriába sorolást, a fogalom világbeli megfelelőinek kiválasztását) strukturálisan meghatározza. A magot a szükséges és elégséges feltételekkel, az azonosítási jellemzőket pedig a tipikalitási és/vagy centralitási feltételekkel ábrázolhatjuk. Következésképpen a fogalmak tradicionális elmélete (lényegében a komponenses elemzés) a mag leírására, a PSZ az azonosítási jellemzők megadására szolgál. (Az azonosító jellemzők – és ennek révén a PSZ – tehát nem információfeldolgozási modellként, hanem a kategóriák belső struktúrájára vonatkozó elképzelésként van megfogalmazva. Rosch (1978, 36) prototípusokról vallott felfogásának is ez felel meg.) Most már érthető, hogy a prototipikalitás miért befolyásolja például a kategóriába tartozás megállapításának időbeli lefolyását és miért nem használható a fogalmak kombinációjával, az inklúzió igazságtételeivel kapcsolatban.

Emlékezzünk vissza arra, hogy a látás és az ölés szituációival kapcsolatban is beszéltünk prototipikus esetekről, jóllehet tipikalitási (és centralitási) feltételeket nem tudtunk kimutatni. Hogyan lehetséges ez? A fogalmak reprezentációjának dualista elképzelése alapján a következő magyarázatot adhatjuk. Mivel a *lát* jelentésfeltételeit a magban csak a megengedő *vagy-gyal* köthetjük össze, ez lehetőséget nyújt arra, hogy könnyebben azonosíthassuk látásként azokat az eseményeket, amelyekre mind a két feltétel egyszerre igaz. Így a (13) (a)–(b)-beli feltételek felfoghatók azonosítási jellemzőkként, amelyek érintik a gyors kategóriába sorolást, holott nem tipikalitási feltételek, mert a megengedő *vagy-gyal* összekapcsolva nem csupán a prototipikus látást, hanem általában a látást jelölik ki. Hasonlóképpen okoskodhatunk a *megöl* igével kapcsolatban. Azért a gyilkolás a legjobb képviselője az ölés kategóriájának, mert az előbbinek az utóbbiként való kategorizálására – a *meggyilkol* és a *megöl* nagyfokú szemantikai hasonlósága miatt – a *megöl* minimális mértékben módosított szükséges és elégséges feltételei mint azonosítási jellemzők befolyást gyakorolnak. A fentiekből azt a tanulságot szűrhetjük le, hogy bizonyos esetekben a kognitív feldolgozás megmagyarázásához a fogalmak olyan szerkezeti leírását tételezhetjük fel, amely nem a tipikalitási és/vagy centralitási feltételekből áll, hanem a magban szereplő feltételek azonosító jellemzőkké való átértékelődésével jön létre. Természetesen, a magfeltételek ettől nem

válnak tipikalitási és/vagy centralitási feltételekké, csak az említett feladatok során mint azonosítási jellemzők hatással vannak azok végrehajtására.

1.4. Mint emlékszünk, a fogalmak duális reprezentációjának elképzelését a páratlan szám fogalma és a *nő*, *nagymama* stb. szavak kapcsán megjelenő prototipikus vonások magyarázatának igénye tette igazán szükségessé. Majd azt láttuk, hogy a mag és az azonosító jellemzők megkülönböztetése haszonnal alkalmazható a *lát* és a *megöl* igékre is. Mi azonban a helyzet a *madár*, *liba*, *kacsa*, *tyúk* stb. szavakkal, amelyeket a továbbiakban – például az *arany*, *smaragd*, *víz* szavakkal együtt – a természetes fajták neveinek hívunk? A PSZ megadja a jelentésábrázolásban a tipikus tulajdonságokat, amelyek a dualista elmélet szerint azonosító jellemzőkként foghatók fel. De van-e magja az ilyen szavaknak? Ha van, hogyan írható le? Ahhoz, hogy válaszolhassunk, meg kell ismerkednünk Putnam (1975) jelentéselméletével.

1.4.1. Putnam egy szó jelentésének ábrázolásában (normálformájában) a következő összetevőket szerepelteti: a) szintaktikai jelölők, b) szemantikai jelölők, c) sztereotípiák, d) extenzió. Illusztráljuk ezt a *víz* szóval (i. m. 1975, 269) és a *tigris* szóval, amelynek a normálformáját én állítottam össze a szerző utalásaira támaszkodva.

- (20) (a) megszámlálhatatlan főnév, konkrét
 (b) természetes fajta, folyadék
 (c) színtelen, átlátszó, íztelen, oltja a szomszédoságot stb.
 (d) H₂O (szennyeződéssel vagy anélkül)
- (21) (a) megszámlálható főnév, konkrét
 (b) természetes fajta, állat
 (c) vad, nagy testű, sárga bundájú fekete csíkokkal, macskaszerű, (a dzsungelben él) stb.
 (d) a megfelelő genetikai kód

Vegyük sorra a jelentés normálformájának összetevőit! Ami az első összetevőt illeti, azt mondhatjuk, hogy amennyiben valódi szintaktikai kategóriák szerepelnek benne, annak a jelentésleírásban nincs helye. Mivel azonban a „konkrét” jelölőt nem tekinthetjük igazi szintaktikai kategóriának, a szemantikai jelölőkhöz kell áttenni.

A szemantikai jelölők – ellentétben Katz és Fodor (1963) szemantikai marke-reivel – nem analitikus, nem a szavak jelentéséből logikailag szükségszerűen következő tulajdonságok, hanem csupán metafizikailag szükségszerűek. Ugyanis elvileg, logikailag nem lenne kizárható, hogy például a tigrisek tulajdonképpen a Marsról a Földre irányított robotok. De ha egyszer felfedeztük, hogy a tigrisek valójában állatok és nem gépek, akkor lehetetlen, hogy a tigrisek nem állatok. A *tigris* esetében feltüntetett szemantikai jelölők csak ebben az értelemben fejeznek ki szükségszerűséget. Ezt nevezi Putnam metafizikai szükségszerűségnek. Úgy tűnik, a jelentés ezen második összetevője

további jelölőket foglalhat magában. Ilyen lehet az élőlény–élettelen megkülönböztetésre irányuló jelölő, illetve a „konkrét” jelölő.

A sztereotípiá azoknak a jellemző jegyeknek a sztenderdizált leírása, amelyek tipikusak az adott fajtára nézve és amelyek többsége – bár lehet, hogy nem mindegyik (vö. a (21) (c) zárójeles részét) – a szóban forgó nyelvet beszélők számára általánosan ismert. Ebből látható, hogy a sztereotípiá a PSZ-ben alkalmazott prototipikus tulajdonságokkal azonosítható. (A prototípus ennek értelmében pedig egy kategória, egy fogalom prototipikus sztereotipikus/tulajdonságok által meghatározott tipikus képviselője.) Következésképpen a sztereotípiában felsorolt jellemzők – a tipikalitási és/vagy centralitási feltételekhez hasonlóan – nem analitikusak, de metafizikailag sem szükségszerűek. A normális, tipikus tigrisnek – mindennapi tudásunk alapján – sárga bundája van fekete csíkokkal. Azonban az albínó tigris is tigris, csak nem tipikus egyed. Ugyanis nem a bundájának a színe és a mintája tesz valamit tigrissé. Még annak felfedezése sem lenne logikai ellentmondás, hogy a (21)-ben szereplő sztereotípiá hibás, azaz a nem tipikus tigris tulajdonságait tartalmazza. (Annak felfedezése viszont, hogy egy nagymama nem nőnemű, logikailag lehetetlen, mert a nőneműség analitikusan kapcsolódik a *nagymama* jelentéséhez.) Akármilyen legyen is a helyzet a sztereotípiával, azt kell hangsúlyozni, hogy egy szó elsajátítása, megtanulása magában foglalja a sztereotípiának, pontosabban az egész nyelvközösség számára kötelezően szükséges részének, az ismeretét. A sztereotípiá minimális részletezettsége kultúrától függő. Abban a kultúrában, amelyben Putnam él, a beszélőknek, ha elsajátították a *tigris* szót, tudniuk kell azt, hogyan néz ki a (tipikus) tigris. De nem kell ismerniük olyan finom részleteket, mint a falevelek alakja, amely alapján meg tudnák mondani, hogyan néz ki a szilfa. Ezért a *szilfa* sztereotípiája egybeeshet egy másik közönséges lombhullató fa (például a bükkfa) sztereotipikus jellemzésével.

Abból, amit a szemantikai jelölőkről és a sztereotípiáról fentebb mondtam, világosan kitűnik, hogy azok nem határozzák meg a szó extenzióját, azaz a szó terjedelmébe tartozó objektumok halmazát. Ez csak a szakértői ismeretek alapján adható meg. A (20)–(21) (d) összetevője tulajdonképpen ezeket az ismereteket tartalmazza, tehát az extenzió leírását és nem magát az extenziót. Az, hogy Putnam mégis extenzióról beszél, érthető, ha feltételezzük, hogy a leírások csak mint az extenzió szemléltetései szerepelnek a (20)–(21)-ben. Azonban a pontos szóhasználat érdekében célszerűbb azt mondani, hogy a (d) összetevő a szakértői ismereteket, az extenziót meghatározó tulajdonságokat adja, majd felvenni egy (e) összetevőt, amely – mondjuk – képekkel szemléltetné a fogalom terjedelmébe tartozó tárgyakat és amely – amennyiben elfogadjuk, hogy a képek a valódi tárgyak helyett állnak – a tulajdonképpeni extenzióval lenne azonos.

Amint az elnevezés mutatja, a szakértői ismeretek, vagyis annak szükséges és elégséges feltétele, hogy valami ténylegesen a *víz*, *tigris* stb. extenziójába tartozzon, az átlagos nyelvhasználó számára nincsenek adva. A szavak teljes jelentését, az összes

jelentésösszetevőt nem ismeri minden egyes beszélő, csak a társadalom mint egész rendelkezik azzal. A szavak jelentésösszetevőinek ismerete tekintetében – ahogy a társadalomban általában – munkamegosztás alakult ki. A természetes fajták nevéinél az extenzió meghatározásához szükséges és elégséges feltételeknek az ismeretével csak a társadalom bizonyos, az adott tudományág, illetve szakma szakértői rendelkeznek. Ezen szavak használatainak kétes eseteiben a laikusoknak együtt kell működniük a szakértői csoportokkal. A munkamegosztásnak ezt a válfaját nevezi Putnam a nyelvi munkamegosztás hipotézisének. A munkamegosztás e formája – mint ahogy a munkamegosztás általában – a tudomány, a szakismeretek fejlődésével összhangban változik. A víz szó a kémia kialakulása előtt nem tartozott bele a nyelvi munkamegosztás hatókörébe. Amikor azután felfedezték, hogy a víz hidrogénből és oxigénből áll (H_2O), szükségszerűen létrejött a jelentésösszetevők ismeretének társadalmi szintű kettéválása. Ma már pedig az átlagos beszélő is tudja, hogy a víz kémiai képlete: H_2O . Tehát az extenzió leírása belekerült az egyén kompetenciájába. Ugyanakkor még mindig csak néhányan tudják megkülönböztetni a vizet a vízhez (nem lényegi tulajdonságaiban) hasonló folyadéktól. A víz szó használatának problémás eseteiben ezen szakértők ítéletére támaszkodhatunk. Ez a példa felhívja a figyelmet arra a Putnam által explicit módon meg nem fogalmazott különbségre, amely szerint a szakértői jellegű tudás két részből áll. Van egy „definíciós” természetű alkotórésze: a természetes fajta extenziójának szükséges és elégséges feltételei, amelyek az általános műveltség színvonalának emelkedésével átléphetnek az egyéni ismeretek körébe. Ettől el kell különíteni azt a tudást, amelynek alapján a szakértők megállapítják, hogy teljesülnek-e a fentebb említett (igazság)feltételek, azaz a vizsgált dolog beletartozik-e a feltételek által megadott extenzióba.

1.4.2. Most már válaszolhatunk az 1.4. elején feltett kérdésekre. A fogalom dualista elméletének „mag” – „azonosító jellemzők” fogalompárját Putnam koncepciója is tartalmazza. Az azonosító jellemzők szerepét a sztereotipikus tulajdonságok játsszák, merthogy lényegében ezeket a prototipikus tulajdonságokkal ekvivalenseknek mondtuk. A magot az extenzió leírása és a szemantikai jelölők együttesen alkotják. A putnami jelentéselméletből azonban egy másik fogalompár szembeállítását is kiolvasható. Az eddig figyelmen kívül hagyott, most viszont indokoltnak tűnő „nyelvi tudás” – „világtudás” megkülönböztetéséről van szó, amely nem mentes a problémáktól és nincs is teljes részletezettséggel kidolgozva (a lexikalizálódás során, valószínűleg, nincs éles határ a kétféle tudás között), de Bolingertől (1965) kezdve többen, például Antal (1976), Bierwisch (1983, 1986, 1988), Gergely és Bever (1985), Kiefer (1983, 87–88), Lang (1990)

fontosnak tartják hangsúlyozni ezt a különbségtételt.⁵ Igaz, hogy a természetes fajták neveinek sztereotípiája a mindennapi világsmeret alapján, magjuk nagy része pedig, amely tulajdonképpen kijelöli az extenziót, a szakértői ismeretek alapján adható meg. A mag kisebb részét kitevő osztályozó (klasszifikációs) szemantikai jelölők viszont kapcsolatban állnak nyelvi tudásunkkal is. Noha ezek csak metafizikailag szükségszerű tulajdonságokat fejeznek ki és ezért a világ ismeretében gyökereznek, ugyanakkor a nyelvtudásban szintén helyet kapnak, mert a természetes fajták neveinek jelentésében mindenki számára szükségszerűen vannak kódolva. Újból a *tigris* példájával élve, a nyelv mindenképpen egy meghatározott állatfaj és nem a Marsról a Földre irányított robotok jelölésére használja ezt a lexémát, és mindenki számára, aki elsajátította ezt a szót, szükségszerűen következik annak jelentéséből az, hogy egy bizonyos állatfaj „rejlik” a név mögött. A *nagymama* típusú szavak magja pedig ezzel szemben már teljes egészében olyan szükséges és elégséges feltételekből áll, amelyek (tényleges) nyelvi tudásunk részét képezik. Tehát Putnam elméletét vizsgálva nemcsak a természetes fajták neveinek extenziójára vonatkozóan jutottunk újabb eredményre, hanem általában egy fogalom magjának mibenlétére vonatkozóan is: a magot a nyelvi és/vagy a nem nyelvi tudásunkból következően ismerjük. Így a szavak jelentésleírása egy további szemponttal gazdagodik.⁶

1.5. Eddig olyan szavak duális reprezentációjáról beszéltem, amelyeknek a magja egyértelműen meghatározza azok kategóriába tartozását. Nézzük meg, igaz-e ez az artefaktumok neveire (*bútor, asztal, szék, pohár* stb.) és az olyan absztrakt főnevekre, mint például a *játék* (mint tevékenység). Figyeljük meg, ezek mind olyan szavak, amelyek a PSZ-ről mondottakban példaként szerepeltek, amelyek tehát prototipikus tulajdonságokkal jellemezhetők. Jóllehet néhány nagyon általános szükséges feltételt

⁵ A szemantika (szűkebb) területe az ilyen típusú elképzelésekben a nyelvi jelentés kutatására korlátozódik és elválik a konceptuális (és, természetesen, a kommunikációs) jelentés vizsgálatától. Vegyük észre, hogy ebben az esetben már a jelentés és a fogalom nem lesznek egymás szinonimái. Bár számomra meggyőző a két reprezentációs szint elkülönítésének szükségessége melletti érvelés, megemlítem, hogy ezzel ellentétben Jackendoff (1983, 1989) és Langacker (1988) szerint a jelentésstruktúrák nem mások, mint egységes (tágra értelmezett) fogalmi reprezentációk. Meg kell jegyezni, hogy a Jackendoff-féle konceptuális szemantika nem azonos Langacker kognitív szemantikájával (erre vonatkozóan 1. Jackendoff utóbbi munkájának első fejezetét).

⁶ Mint láttuk, Putnam – Katz és Fodor 1963-as cikkéhez hasonlóan, bár attól eltérő elméleti megfontolásokból – többféle jelentésösszetevőt különböztet meg. Mivel azonban a nyelvi tudást elhatároltuk a nem nyelvi tudástól és csak a szemantikai jelölők ismerete tartozik a nyelvi tudáshoz (is), a „szemantikai jelölő” terminus technicus helyett a továbbiakban újból a „szemantikai komponens” elnevezést használom és a konvenció szerint nagybetűvel is jelölöm a komponenseket. – Egy másik terminológiai észrevétel: Amennyiben az extenzió leírása és a sztereotípiája a világ szakértői, ill. mindennapi konceptualizálását tükrözi, a nyelvi munkamegosztás helyett helyesebb fogalmi munkamegosztásról beszélni (vö. Bierwisch 1983, 98).

(ABSZTRAKT vagy KONKRÉT, SZILÁRD, FIZIKAI TÁRGY) bizonyára feltűn-
tethetünk a magban, ám sem a nyelvi, sem a szakértői tudás alapján nem lehetséges a
szükséges és elégséges feltételek halmazát magában foglaló, teljes mag megadása.
Következésképpen az imént felsorolt szavakra is érvényes a duális reprezentáció,
csak hogy a mag hiányos, nem jelöli ki egyértelműen az extenziót. Hogy ebben az
esetben is kivédhessük Osherson és Smith (1981) kritikáját, amely szerint a fogalmak-
hoz 0 és 1 közötti értékeket rendelő PSZ nem képes intuíciónknak megfelelően számot
adni a fogalmak kombinációiról és az inklúzió igazságtételeiről, nem elég a kettős
reprezentációra hivatkozni, hanem a már korábban felvetett, Jackendorffra (1983, 140)
támaszkodó javaslatot, amely igazából itt helyénvaló, kell alkalmazni. Ezzel összhang-
ban ezt mondhatjuk: Ha az összes vagy a legtöbb prototipikus tulajdonság fennáll, ak-
kor stabil, biztos elemzéssel, illetve a fogalom prototipikus megvalósulásaival van dol-
gunk, és mivel így beletartoznak az adott kategóriába, az értékük 1. Ha pedig több ti-
pikalitási és/vagy centralitási feltétel hiányzik, akkor ezek az esetek bizonytalan elem-
zést kapnak. Attól függően, milyen más elemzések jöhetnek szóba, két lehetőséggel
rendelkezünk a kategóriába tartozást tekintve. Vagy a fogalom kételyt ébresztő képv-
iselőiként számolunk velük (ám mégiscsak a fogalom képviselői, tehát az adott kategóri-
ába tartoznak, azaz az értékük 1), vagy nem megvalósulásai a fogalomnak és ezért az
értékük 0. Mindamellet az elemzés bizonyosságának/bizonytalanságának mértékét
kifejezhetjük az elmosódott határú halmazok elméletében használatos 0 és 1 közé eső
értékekkel.

Lássuk mindezt példákon szemléltetve! Egy asztal tipikus bútordarab, ezért az
elemzés (viszonylag) stabilnak mondható, amelynek értéke ennél fogva közel esik az 1-
hez. Egy régi, mesteri faragással és intarziával díszített zongora, amely egy lakásban
áll, nem tipikus bútor, de azért mégis nevezhető bútornak. Az elemzés stabilitásának
mértéke így viszont jóval alacsonyabb, mint az asztal esetében. Mi a helyzet a kategóri-
ába tartozási értékekkel? Mint láttuk, az asztalt és a fentebbi módon jellemzett zong-
gorát a bútorok közé soroltuk, tehát a kategóriába tartozási érték mindkét tárgy
vonatkozásában 1. Ha azonban az előbb említett zongora egy hangversenyterem pódi-
umán található, azaz ha a bizonytalan elemzést lehetővé tevő, a lakásra utaló mozzanat
megváltozik, akkor azt már nem neveznénk bútornak és következésképpen a bútor
kategóriájába való beletartozási érték 0.

2. A szavak tipológiája jelentésük ábrázolása szerint

2.1. A tipológia felállítása előtt össze kell foglalnunk, hogy egy szó jelentése
elvben milyen különböző részekből tevődik össze. Egyfelől beszélhetünk a nyelvi és a
nem nyelvi (mindennapi és szakértői) tudásunkon alapuló összetevőkről, másfelől pedig
a magról és az azonosító jellemzőkről. Ha egy absztrakt jelentéssémához akarunk
eljutni, azt kell megvizsgálnunk, hogy a két, említett megkülönböztetés hogyan viszo-

nyul egymáshoz. A (tulajdonképpen) nyelvi tudásban nincs helye a prototipikus/sztereotipikus tulajdonságoknak, mert ezek nyilvánvalóan a mindennapi ismereteink alapján kapcsolódnak a szavakhoz. Ennek alapján a nyelvi tudáshoz csak a magnak lehet köze, természetesen abban az esetben, amikor nem a szakértői ismeretek játszanak szerepet annak megfogalmazásában. A mag és az azonosító jellemzők megkülönböztetéséből kiindulva pedig azt mondhatjuk, hogy a mag állhat nyelvi és/vagy nem nyelvi (szakértői) információkból, az azonosító jellemzők viszont szükségszerűen csak nem nyelvi tudásunkból származó információkat tartalmaznak, mert a prototipikus/sztereotipikus tulajdonságokat a hétköznapi ismereteinkből merítjük. Ezeket a megfeleléseket szemlélteti a (22)-es ábra.

(22)

Egy szó absztrakt jelentéssémája eszerint a következő összetevőkből áll: nyelvi mag, azonosító jellemzők és szakértői mag. A szavak jelentésábrázolásának felállításakor ezek közül egyik vagy másik kitöltetlenül is maradhat, valamint azzal szintén számolni kell, hogy ezek az összetevők nem egyforma funkciót töltenek be. Ebből következően nemcsak arról lehet szó, hogy egy lexéma jelentésstruktúrája nem egységes, vagyis az említett három összetevőt tartalmazhatja, hanem különböző szavak különböző módon osztoznak meg a lehetséges összetevőkön. Tehát a lexikon nem egységes a szójelentések leírását tekintve: a lexikai egységek típusokba sorolhatók aszerint, hogyan konkretizálják az elvont jelentéssémát.

2.2. Smith (1989, 59–60) különbséget tesz az ún. klasszikus és az ún. prototípusos fogalmak között, megengedve – a fogalomreprezentáció dualista elképzelésének megfelelően – azt, hogy a klasszikus fogalmakhoz azonosító jellemzők kapcsolódjanak, illetve a prototípusos fogalmak az extenziót meghatározó maggal rendelkezzenek. Példaként az előbbire a *nagybácsi*, *kör*, *négyzet*, *páros szám*, *páratlan szám* stb. szavakat, az utóbbira pedig a természetes fajták és az artefaktumok neveit említi. Smith nem számol azonban a „nyelvi tudás”–„világtudás” megkülönböztetéssel. Ezt figyelembe véve a Smith-nél egységes klasszikus szavak halmaza kettéválk a nyelvi maggal és a szakértői maggal rendelkező szavak csoportjára, amelyek közül az utóbbi a duális struktúrájú, a természetes fajtákat kifejező szavakkal kerül egy típusba azon az

alapon, hogy egyaránt a szakértői mag adja az extenzió eléréséhez szükséges és elégséges feltételeket. Az ide tartozó lexikai elemeket hívhatnánk – a Smith által használt „prototípusos” elnevezés helyett – duális struktúrájú szavaknak, ha nem tudnánk a fentebbiekből (1.4.), hogy itt is megállapíthatunk néhány általános nyelvi jellegű szemantikai komponenset. Mivel az artefaktumok nevei, amelyek eredetileg a prototípusos szavak között szerepeltek, nem rendelkeznek teljes maggal, egy új (harmadik) csoportot kell, hogy alkossanak.

Cuyckens (1984, 77) a duális konceptuális struktúrájú természetes fajták nevein kívül a kizárólagosan prototípusos szavak (pl. artefaktumok nevei, absztrakt főnevek) és a kizárólagosan klasszikus szavak, a szűk körben használt terminus technicusok csoportját tételezi fel. Cuyckens szintén nem veszi figyelembe a nyelvi tudásnak a világtudástól való elhatárolását és ennek megfelelően nem szerepelteti az elvont szükséges feltételt kifejező szemantikai komponenseket sem a természetes fajták neveiben, sem az artefaktumok neveiben, sem az absztrakt főnevekben. Ami a kizárólagosan klasszikus szerkezetű szavakat illeti, ilyenek, vélhetően, csak abban az esetben fordulhatnak elő egy nyelvben, ha használati körük ténylegesen egy speciális szakértői rétegre korlátozódik. Ugyanis – mint ahogy arra már utaltam – Armstrong és mtsai (1983) a *páratlan szám* példáján megmutatták, hogy a szakértői definícióval bevezetett szavaknál is fellépnek prototipikalitási hatások.

A szavak jelentésdefiníció szerinti osztályozása kapcsán érdemes még szólni Schwarze (1982) munkájáról. Schwarze a jórészt sztereotipikusan/prototipikusan elemezhető jelentéseken túl a tisztán relációs és részben relációs jelentéseket különíti el egymástól. A tisztán relációsak (pl. a rokonságnevek) – a dolgozatom terminológiáját használva – olyan nyelvi maggal rendelkeznek, amely viszonyt kifejező jelentéselemből áll. A nyelvi magot, nyilvánvalóan, ki kell egészíteni osztályozó kategóriákkal (ÉLŐLÉNY, EMBERI, HÍMNEMŰ vagy NŐNEMŰ). Az így kapott jelentésleírás alapján egyértelműen meghatározható az extenzió. Az ilyen szavakhoz azonban – amint Schwarze is megjegyzi – sztereotipikus/prototipikus tulajdonságok szintén kapcsolódhatnak. Részben relációs jelentése pedig az olyan szavaknak van (pl. *felkúszik, felmászik, felkapaszkodik, felemelkedik*), amelyeknél a nyelvi magban nemcsak a legáltalánosabb szemantikai komponensek szerepelnek, hanem olyanok is (példáinkban a mozgásra és az irányra vonatkozóan), amelyeknek nagyobb az információtartalmuk, ugyanakkor ahhoz mégsem elegendők, hogy az extenziót kijelöljék. A fenti igéket megkülönböztető mozgás módját pedig azonosító jellemzők írják le.

2.3. A szavak jelentésdefiníció szerinti típusairól szóló szakirodalom áttekintése után – az osztályozásokhoz fűzött észrevételeknek és az 1. fejezet gondolatmenetének megfelelően – a következő, három csoportot magában foglaló tipológiát javaslom.

Az első csoportba a teljes, azaz az extenzió megadásához elegendő információt nyújtó, nyelvi magot tartalmazó, de prototipikus/sztereotipikus jellemzőket is asszociáló szavakat sorolom. Nemcsak azok a lexémák tartoznak ide, amelyeknek a magja a szük-

séges és elégséges feltételeket tartalmazza (pl. *férfi, nő, apa, anya, nagypapa, nagymama*), hanem azok is, amelyeknek a magja az összes lehetséges elégséges, de egyenként nem szükséges feltételből áll (pl. *lát*).

A második csoportot azok a szavak alkotják, amelyeknél az extenzió meghatározása a szakértői mag alapján történik és a nyelvi mag pusztán nagyon általános jellemzést ad. A legtöbb esetben hozzájuk prototípusos/sztereotipikus leírás is rendelhető. Kivételt talán csak az igen szűk körben használatos műszavak képeznek. A második csoportba sorolhatók a természetes fajták nevei és az olyan, definícióval megalkotott terminus technicusok, mint *kör, négyzet, páros szám, vegyület, köztársaság, szófaj, mondat, grammatika* stb. Az előbbieknél természetesnek érezzük a sztereotípiák megjelenését, az utóbbiaknál – lévén ezek a szavak definícióval megalkotottak, episztemológiai jellegű szakértői maggal⁷ ellátottak – fölöslegesnek tűnnek a prototipikus hatások. Amennyiben viszont a prototipikus tulajdonságokat azonosító jellemzőkként fogjuk fel, az utóbbi esetben szintén meg tudjuk magyarázni előfordulásukat.

A harmadik csoportban azok a lexikai egységek szerepelnek, amelyek jelentésleírásában a nem teljes nyelvi magot, a több-kevesebb szemantikai komponenst a prototipikus tulajdonságok egészítik ki. Példaként az absztrakt főneveket (*öröm, bánat, türelem, béke, játék* (mint tevékenység) stb.); a színneveket (*piros, kék, zöld, sárga* stb.), ahol a SZÍN komponensen kívül a jelentés megadása a centralitási feltételekre hárul; az artefaktumok neveit (*bútor, asztal, szék, pohár, korsó* stb.); a mozgás módját is kifejező mozgásigéket (*felmászik, felkúszik, felkapaszkodik* stb.) és a *hazudik* igét említhetjük. Úgy tűnik, hogy a prototipikalitási feltételek dominanciája az egyes alcsoportok esetében nem egyforma. Mégis egy csoportba tartozónak véljük ezeket a szavakat, mert a prototipikalitási feltételek olyan jelentésleírásban jelennek meg, amelyben nincs egy teljes (nyelvi vagy szakértői) mag, hanem csak hiányos (klasszifikációs, ill. klasszifikációs és relációs feltételeket tartalmazó) magjuk van.

A szavak jelentésdefiníció szerinti tipológiájának általam javasolt változatát szemlélteti a (23) alatti táblázat. (A +* azt jelzi, hogy az adott jelentésösszetevő alapján lehet az extenziót meghatározni.)

⁷ Az episztemológiai jellegű szakértői magon azt értem, hogy benne analitikus információ szerepel, amelyet a tudósok megállapodása (stipulation) szab meg. Ezzel szemben a metafizikai szakértői mag a tudósok felfedezéseit tükrözi. Vö. a következő példákat!

- (i) A paralelogramma olyan négyszög, amelynek szemközti oldalai párhuzamosak és egyenlőek.
- (ii) Az arany az a fém, amelynek az atomszáma 79.

(23)

	nyelvi mag	azonosító jellemzők	szakértői mag
1	+*	+	-
2	+	(+)	+*
3	+	+	-

Az általam javasolt osztályozás a következő általánosításokra ad alkalmat: a) Egy szójelentésen belül teljes nyelvi és teljes szakértői mag együtt nem fordulhat elő, mert ez ellentmondáshoz vezetne. b) Prototipikalitási hatások mint azonosítási jellemzők minden szó jelentésében felléphetnek. c) Az azonosítási jellemzők jellege attól függően változhat, hogy teljes vagy nem teljes, illetve nyelvi vagy szakértői (metafizikai vagy episztemológiai) maggal rendelkező szójelentésben szerepelnek-e. (Ez a probléma, amelyre fentebb csak nagy vonalakban tértem ki, további kutatásokat igényel.) d) Ha egy szójelentésben teljes nyelvi vagy szakértői mag van, akkor az extenzió megállapítása biztos. Ha nincs teljes mag, mint a 3. csoport szavainál, akkor a világbeli megfeleltetés bizonytalan és erősen környezetfüggő lehet (vö. 1.5.). Ezért a kategóriába tartozási érték mellett az elemzés stabilitásának a mértéke szintén jellemző adat.

3. A komponeneses elemzés (KE)

3.1. Ebben a fejezetben először azt fogom megvizsgálni, milyen következtetéseket lehet levonni a szójelentés és a szókincs (lexikon) nem egységes leírásának hipotéziséből a KE hatókörére vonatkozóan. Általánosan szólva megállapíthatjuk, hogy a KE hatókörét mind a szójelentés, mind a lexikon tekintetében szűkíteni kell, ugyanis a szemantikai komponensekkel történő elemzésnek csak akkor van értelme, ha a KE a nyelvi rendszer tényeit rögzíti és ha a komponensek véges számosságú halmazt képeznek. Egyfelől a szakértői magot nem elemezhetjük ilyen módon, mert itt a jelentésben a világról való tudományos és szakmák szerinti ismeretek kódolódnak. Másfelől pedig a prototipikus/sztereotipikus tulajdonságokat kell figyelmen kívül hagyni, mert – azon túlmenően, hogy a mindennapi világtudáson alapszanak – ha ezeket is komponensekkel íránk le, potenciálisan végtelen lenne a komponensek száma. Ha például a *kutya* és a *macska* jelentése közötti különbséget akarnánk komponensek segítségével kifejezni, akkor olyan tulajdonságokról kellene beszámolnunk, amelyek nem a nyelvi tudásunkhoz tartoznak, azaz a nyelvi rendszer szempontjából nem lényegesek. Továbbá, a mindennapi ismereteink szerinti különbségtétel azt eredményezné, hogy a szemantikai komponensek potenciálisan végtelen számosságú halmazt alkotnának. A fentiekből következően csak a nyelvi mag vonatkozásában lehet szó a KE-ről. Egyúttal ez azt is jelenti, hogy – a nyelvi mag jellegétől függően – a lexikon egészét tekintve sem játszik egyforma szerepet a KE. Itt azonban nemcsak a (23) alatti tipológiából adódó követ-

kezményekre kell gondolnunk. A zárt osztályt alkotó grammatikai szavakat (pl. *nem, és, vagy, minden*), amelyekkel eddig nem foglalkoztunk, ki kell zárnunk a KE hatóköréből, mert ezek (logikai-szemantikai) jelentését alapvetően a logikából ismert módon az adott szó által elvégzendő művelet megadásával ábrázolhatjuk. Végül ide kívánczik az a megjegyzés, hogy csak olyan szemantikai jegyet szabad alkalmazni a jelentések ábrázolásában, amely egynél több lexémapár, lexémacsoport leírásában használható (vö. Fillmore 1983, 47–48; Kiefer 1983, 87). Az azonban, hogy a szókincs mekkora részére terjed ki egy szemantikai jegy, teljes bizonyossággal csak a lexikon átfogó és beható vizsgálata után derülhet ki, amitől a szójelentéstan ma még nagyon távol áll. Azzal szintén számolnunk kell, hogy az elemzésbe újonnan bevont szócsoportok leírása eredményeképpen a korábban megállapított komponenseket általánosabban is megfogalmazhatjuk (vö. Bolinger 1965).

3.2. A szemantikai komponensek a szemantikai metanyelv elemei, amelyeket abban az értelemben univerzálisaknak tarthatunk, hogy a világ nyelvei ezen elemek készletéből válogatnak a szemantikai különbségek kifejezése, a szójelentések megalkotása céljából. Ez az elképzelés tehát nem feltételezi azt, hogy minden egyes komponens előfordul az összes nyelvben. Ugyanakkor egy ilyen univerzális „szótár” mint veleszületett adottság kiinduló pontot biztosít az anyanyelvét tanuló gyermek számára és összeköti őt a fogalmi rendszerrel, mert egységei rögzített, eleve meghatározott konceptuális interpretációval vannak ellátva. Bierwisch (1986, 780–781) szerint azonban nemcsak ilyen – ún. rögzített vagy a priori – komponensek találhatók a szemantikai metanyelvben, hanem ún. megalkotott, azaz a posteriori komponensek is. Noha ezek primitívek, vagyis tovább nem bonthatók a szemantikai reprezentációt tekintve, nem rendelkeznek a priori státussal, nem állnak eleve meghatározott kapcsolatban fogalmi struktúrákkal. Ezeket az anyanyelvét elsajátító gyermek tanulással szerzi meg, tehát csak a nyelvelsajátítás folyamán nyernek fogalmi értelmezést, és válnak a szemantikai metanyelv részeivé. A megalkotott komponensek az „enciklopédikus” szavakban fordulnak elő: a *madár, tigris, víz* szavak nyelvi magja bizonyos klasszifikációs szemantikai komponenseken túl tartalmazza a MADÁR, TIGRIS, VÍZ megalkotott komponenseket, amelyekhez az adott prototipikus/sztereotipikus tulajdonságokat kell hozzárendelni mint fogalmi interpretációkat.

* * *

A dolgozatban a szószemantikai elméletek egymáshoz való viszonyáról és a szavaknak a jelentésük szerinti tipológiájáról felvázolt elképzelés tovább finomítható, ha figyelembe vesszük és a jelentésleírásban alkalmazni kezdjük a Bierwisch (1983) által feltételezett, a szemantikai jelentést a fogalmi reprezentációkra leképező konceptuális differenciáció és elmozdulás műveleteit. Mindazonáltal ez a feladat már csak egy újabb tanulmányban valósítható meg.

IRODALOM

- Antal László 1976, Szemantikai interpretáció és nyelven kívüli tartalom. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 11, 5–14.
- Armstrong, S. L. – Gleitman, L. R. – Gleitman, H. 1983, What some concepts might not be. *Cognition* 13, 263–308.
- Bierwisch, M. 1970, Semantics. In: Lyons, J. szerk., *New horizons in linguistics*. Harmondsworth, Penguin, 166–184.
- Bierwisch, M. 1971, On classifying semantic features. In: Steinberg, D. D. – Jakobovits, L. A. szerk., *Semantics: An interdisciplinary reader in philosophy, linguistics and psychology*. Cambridge, Cambridge University Press, 410–435.
- Bierwisch, M. 1983, Semantische und konzeptuelle Repräsentation lexikalischer Einheiten. In: Růžička, R. – Motsch, W. szerk., *Untersuchungen zur Semantik. Studia Grammatica XXII*. Berlin, Akademie-Verlag, 61–99.
- Bierwisch, M. 1986, On the nature of semantic form in natural language. In: Klix, F. – Hagendorf, H. szerk., *Human Memory and Cognitive Capabilities: Mechanisms and Performances*. Amsterdam, North-Holland, 765–784.
- Bierwisch, M. 1988, *Cognitive linguistics: Framework and topics*. Kézirat.
- Bolinger, D. L. 1965, The atomization of meaning. *Language* 41, 555–573.
- Coleman, L. – Kay, P. 1981, Prototype semantics: The English word *lie*. *Language* 57, 26–44.
- Cuyckens, H. 1984, Towards a non-unified theory of word meaning. In: Testen, D. – Mishra, V. – Drago, J. szerk., *Papers from the Parasession on Lexical Semantics*. Chicago Linguistic Society, 71–80.
- Fillmore, J. 1983, Ob organizacii semantičeskoj informacii v slovare. In: Gorodeckij szerk., 23–60.
- Fodor, J. A. – Garrett, M. F. – Walker, E. C. T. – Parkes, C. H. 1980, Against definitions, *Cognition* 8, 263–367.
- Gergely György – Bever, T. G. 1985, Az okozást kifejező igék mentális reprezentációja. *Pszichológia* 5, 379–434.
- Gorodeckij, B. Ju. szerk., 1983, *Novoe v zarubeznoj lingvistike XIV.: Problemy i metody leksikografii*. Moszkva, Progress.
- Jackendoff, R. 1983, *Semantics and cognition*. Cambridge, MIT Press.
- Jackendoff, R. 1989, Semantic structures. Kézirat.
- Katz, J. J. – Fodor, J. A. 1963, The structure of a semantic theory. *Language* 39, 170–210.
- Kiefer Ferenc 1970, *Mondattani – szemantikai tanulmányok*. Budapest, OMKDK.
- Kiefer Ferenc 1983, *Az előfeltevések elmélete*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

- Kiefer Ferenc 1989, A jelentéskutatás újabb irányzatai. *MNy.* 85, 257–271.
- Labov, W. 1983, Struktura denotativnych značenij. In: Gorodeckij szerk., 133–176.
- Lang, E. 1990, Primary conceptual space and inherent proportion schema: Two interacting categorization grids underlying the conceptualization of spatial objects. *Journal of Semantics* 7, 121–141.
- Langacker, R. W. 1988, A view of linguistic semantics. In: Rudzka-Ostyn, B. szerk., *Topics in cognitive linguistics*. Amsterdam–Philadelphia, Benjamins 49–90.
- Lyons, J. 1977, *Semantics I–II*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Osherson, D. N.–Smith, E. E. 1981, On the adequacy of prototype theory as a theory of concepts. *Cognition* 9, 35–58.
- Pulman, S. G. 1983, *Word meaning and belief*. London–Canberra, Croom Helm.
- Putnam, H. 1975, The meaning of 'meaning'. In: Putnam, H., *Mind, language and reality: Philosophical papers, vol. 2*. Cambridge, Cambridge University Press, 215–271.
- Rosch, E. H. 1978, Principles of categorization. In: Rosch, E. H.–Lloyd, B. szerk., *Cognition and categorization*. Hillsdale, Erlbaum, 27–48.
- Ruzsa Imre 1984, *Klasszikus, modális és intenzionális logika*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Schwarze, Ch. 1982, Stereotyp und lexikalische Bedeutung. Sonderforschungsbereich, 99 Linguistik, Univ. Konstanz.
- Smith, E. E. 1989, Three distinctions about concepts and categorization. *Mind and Language* 4, 57–61.

SEMANTICS OF WORDS: ONE THEORY OR MORE?

KÁROLY BIBOK

This article investigates the relationship between recent theories in word semantics. Having studied advantages and shortcomings of traditional componential method, prototype-semantics and Putnam's conception on meaning description it is argued for a non-unified theory of word meaning representation with respect to both a single reading of a lexeme and the lexicon. On the basis of word meaning structure typologies found in the current special literature a new classification is offered. Finally, the possibilities of componential analysis are reinterpreted in terms of my proposal.